

NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION „MOGERSDORF” 1980. KŐSZEG

1980-ban immár 12. alkalommal került sor Burgenland, Stájerország, Szlovénia, Horvátország és Magyarország részvételével az említett országok történéseinek egyhetes eszmevesztésére ezúttal Kőszegen. A téma „Különbözö kulturális törekvések a pannon térségben a két világháború között” volt, amely bőven adott lehetőséget a három ország kultúrtörténéseinek nézeteinek kicserelésére.

A bevezető föelőadást magyar résztől Lackó Miklós, a történettudományok doktora (Budapest) tartotta. Az előadást teljes terjedelmében közreadjuk.

ÚJ KULTURÁLIS TÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON A MONARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN

LACKÓ MIKLÓS

A két világháború közötti magyar kulturális élet alakulását sok tényező határozta meg, melyek közül a legfontosabbak: a történetileg kialakult hagyományok és kulturális örökség; az 1919 utáni új társadalmi és nemzetközi körülmények; az új európai kultúra hatásai.

Ami a kulturális örökséget illeti, a forradalmak előtti évtizedeket Magyarországon a kulturális élet nagy fellendülése kísérte. Ez a fellendülés szorosan összefüggött a megkésve és korlátozottan, közép-kelet-európai mércével mérve azonban meglehetősen gyorsan teret hódító új polgári gazdasági és társadalmi viszonyokkal. A tömeges népoktatás bevezetése és elterjedése már az első világháború előtt az analfabétizmus gyors visszatorulására vezetett, a tízes években a mezőgazdasági dolgozók kétharmada, az ipari munkások 90 százaléka tudott írni és olvasni. Nagymértékben terjedt a modern városi kultúra, melynek gócpontja a millióssá nőtt nagyváros, Budapest volt; az általános urbanizáció előrehaladása szaporította a vidéki városi kultúrcentrumok számát is, főleg Erdélyben és a Dunántúlon. A meggyorsult polgári fejlődés új, modern értelmiséget hozott létre, mely kulturális téren is a gyorsabb modernizációt, az Európához való felzárkózást követelte, szakítást a polgári modernizációt csak igen lassan és „megfontoltan” adaptáló „történelmi Magyarország” konzervatív képviselőivel. Az új értelmiség, mely magában foglalta a régi nemesi-honorációr rétegekből származott fiatal értelmiség elitjét is, tudományos és irodalmi forradalmat hirdetett, s új szellemi terepeket hozott létre (Társadalomtudományi Társaság, Nyugat stb.). A konzervatív, erősen közjogias, törté-

nelmi orientációjú és irodalmias beállítottság hivatalos szaktudományokkal folytatott éles oppozícióban, új tudományágak jelentek meg vagy régi ágak újultak meg: a jogelmélet, a szociológia, a modern pszichológia (ismeretes, hogy Bécs után Budapesten működött az egyik legerősebb freudista iskola). A fellendülés kihatott a szellemi-művészi élet többi területére is. Megjelent, méghozzá rögtön a legmagasabbrendű formák között, a modern magyar zene (Bartók és Kodály), s a képzőművészet több új irányzata (az impresszionista „nagybányai iskola”, az avantgardizmus felé tájékozódó „Nyolcak” köre.)

Ez a nagyszabású kulturális fellendülés természetesen közelebbi vizsgálatot igényel. A széles néprétegek kulturális színvonala ugyanis, az előrehaladás ellenére, korlátozott maradt, nem utolsó sorban azért, mert a fejlődés az országban területileg és nemzetiségi szempontból is igen egyenetlenül ment végbe (a nemzetiségek körében ugyancsak a kulturális fellendülés jelei voltak tapasztalhatók, de e folyamatot a kormányzat nem segítette, hanem inkább gátolta – legalábbis azokon a területeken, amelyeket a maga számára veszélyeseknek tartott); az országban voltak olyan régiók (példának a magyar lakta Szabolcs-Szatmár megyét említhetjük), amelyek elmaradottságukban szinte egy egész más kultúrszintet képviseltek. További probléma volt: az új „tömegkultúra”, melynek kohói Budapest, általában a városok voltak, miközben tért hódított, egyúttal régi értékeket pusztított is, elsősorban a paraszti népkultúra további visszaszorulását eredményezte. Mégis e „tömegkultúra” a fejlődés akkor elkerülhetetlen útját jelentette. S még ha sok jelenségről (mondjuk a nagyvárosi tömegsajtó rossz vonásairól vagy a híressé, sőt hírhedté vált pesti operettművésztől) nem is tudunk az elismerés hangján szólni, nem volna helyes, ha ezt a tömegkultúrát történeti szempontból csak mint értéktelen és romboló erőt tekintenénk. Ez a nagyvárosi, s onnan a vidékre is mindjobban elhatoló tömegkultúra, újfajta kaland- és detektívregényeivel, orfeumaival és slágereivel, bulvár-sajtójával és gicceivel egy nagy szociális folyamatot is elősegített: a polgárosodó rétegek és részben a munkások és parasztok integrálódását az új modern viszonyok közé.

Az 1918–1919-es forradalmak szellemi előkészítésében az itt vázlatosan jellemzett, távolról sem problémamentes kulturális fellendülés nagy szerepet játszott. A forradalmak bukása viszont lényegesen új feltételeket teremtett a kulturális élet számára is. Ebben az összefüggésben különösképpen három társadalmi-politikai tényezőre kell utalni. Az egyik az ellenforradalmi rendszer lényegéből következett: ez a rendszer, a forradalmak előtt és alatt felszínre tört tendenciákra való visszahatásként, kulturális téren nemcsak a korábbi progresszív irányzatokat szorította háttérbe, nem kímélve a polgári liberalizmust sem, hanem szakított azzal a konzervatív-liberális kultúrpolitikával is, mely a dualizmus korszakát jellemezte. Az állami kultúrpolitika mint az autokratikus hatalom eszköze, sokkal aktívabbá vált, befolyását igyekezett kiterjeszteni a kulturális élet azelőtt „szabad” területeire is, s elsősorban az értelmiség körében igyekezett bázist teremteni a maga számára. Ez a törekvés főleg a szakértelmiség és a pedagógusok körében volt sikeres. A bázisteremtést elősegítette az értelmiség konzervatív részének régi szembenállása a progresszív-radikális gondolkörrel; elősegítette a korábban a progresszióhoz tartozó vagy ahhoz közeledő értelmiség széttzilálódása (az értelmiségi elit igen széles spektruma vett részt aktívan a forradalmakban), részben a megerősödött terror, részben a forradalmakból való menetközbeni vagy utólagos kiábrándulás következtében. A másik, ehhez szorosan

kapcsolódó tényező: az a nemzeti válság, amelyet a trianoni szerződés keltette sokk váltott ki a népesség széles rétegeiben, elsősorban az értelmiség soraiban. Széles néprétegek, azt mondhatjuk, beidegződött világképét zavarta meg az addig magától értetődőnek és állandónak hitt „történelmi Magyarország” szétesése, s a zavart különösen növelte, hogy a régi „Nagymagyarország” megszűnése súlyos nemzeti sérelmekkel járt együtt. Egy társadalom – még ha belső demokratikus fejlődése a magyarénál sokkal szabadabban és mélyrehatóbban tud is kibontakozni – egy ilyen méretű nemzeti-társadalmi megrázkódást (mely az adott esetben a magyar nemzetiségű népesség egyharmadának más államkeretek közé kerülését jelentette) nem könnyen hever ki. A problémát tovább bonyolította a magyar ellenforradalmi rendszer nacionalizmusa, mely a trianoni szerződésért (melyet ő írt alá) a századelő radikalizmusát és a forradalmakat okolta, s a revíziót tűzte ki legfőbb politikai céljául –, másfelől a környező országok többségének ugyancsak megerősödött nacionalizmusa. Mindez arra vezetett, hogy a kulturális életben szinte döntő, mindent uraló gondolatkörre vált a nemzeti-nacionalista problematika; a nemzet-tudat sérelmeit a retrográd erők nagymértékben ki tudták használni saját restaurációs és ellenforradalmi céljaikra.

Végül: megváltoztak a kulturális élet általános feltételei is. Az 1919 utáni korszak nagy válságkorszaknak bizonyult egész Európában, igen súlyosan érintette a kis kelet-délkelet-európai országokat, s ezen belül Magyarországot, mely gazdaságilag és politikailag különösképpen „sebezhetőnek” bizonyult. A társadalmi modernizációs tendenciák e körülmények között a korábbiakhoz képest lelassultak; a polgárosodás folyamata még jobban megrekedt, a társadalom kasztszerű elzártsága alig oldódott; a korszak utolsó éveit, egy torz alapokon nyugvó háborús konjunktúra időszakát (1938–1943) kivéve, a széles dolgozó rétegek anyagi körülményei az első világháború előtti színvonalat is alig érték el.

Természetesen nem arról van szó, hogy ebben a korszakban a teljes stagnálást vagy visszaesést regisztrálhatjuk csupán. Az említett tendenciákkal szemben ellentendenciák is működésbe léptek, s ezek kihatottak a kulturális életre is. Az új határok közé általában a régi országterület kulturális szempontból viszonylag fejlett részei kerültek. Az ellenforradalmi rendszer, melynek kultúrpolitikájában központi szerephez jutott az úgynevezett „kultúrfölény” gondolata, mint minden forradalmakra következő reakció, valamilyen mértékben, ha eltorzított formában is, kulturális téren is vállalni volt kénytelen a fejlődés irányába ható törekvéseket. A kultúra emellett sajátos területe a társadalmi életnek: nehéz viszonyok között is képes komoly produkcióra, sőt van eset, hogy mintegy válaszul a társadalmi nehézségekre, a kulturális élet (legalábbis egyes területeken) egyenesen föllendül; az elnyomás, a társadalmi nyomorúság a kultúra új produkcióit váltja ki, az értelmiség aktivitását növeli, új utak keresésére, mélyebb problémalátásra ad ösztönzést. A „magas kultúrában”, főleg a 30-as években sok szempontból ennek a jelei figyelhetők meg.

Ennek a rövid előadásnak a keretében két kérdéskört emelek ki a kulturális élet nagy egészéből, s ezeket kísérlem meg – legalábbis madártávlatból – áttekinteni. Mindkettő a széles néprétegek kultúráját érinti: az egyik az iskolai oktatás, a másik az úgynevezett modern „tömegkultúra” területe. Az „elit” vagy intellektuális kultúra kérdéseit csak érinteni tudom.

Az iskolai oktatás szerepe az állam kultúrpolitikájában megnövekedett. Klebelsberg Kuno, a húszas évek kultuszminisztere, aki a maga módján igényes kultúrprogramot hirdetett, éppen nacionalista okokból, továbbá a „felforgató” tanok visszaszorítása érdekében szorgalmazta az iskolai oktatás kiszélesítését és bizonyos fokú modernizálását. Ez az iskolapolitika a 20-as években élesen konzervatív–nacionalista tartalmú volt, s beleillett az úgynevezett bethleni konszolidáció egész politikájába. Később, a harmincas években a Kultuszminisztériumot Hóman Bálint vette át; az iskolai oktatás egy mind erőteljesebb jobb- és szélsőjobboldali program részévé vált. A kultúrpolitika elsősorban az úgynevezett középosztály oktatását akarta fejleszteni; mellette a parasztság alsófokú iskoláztatását szorgalmazta, nem eredménytelenül. Megjegyzendő, hogy a Klebelsberg személyes érdemének tulajdonított iskolafejlesztés voltaképpen régi hiányokat pótló szükségszerűség volt: az 1918 előtti kultuskormányzat, a nemzetiségek „megmagyarítása” céljából, túlnyomóan a nemzetiségi vidékek iskolafejlesztését szorgalmazta, a színmagyar alföldi területeken az iskolahálózatot viszont nagyon visszamaradott állapotban hagyta. 1930-ig Klebelsberg programja keretében mintegy 3500 iskolai tanterem, később, 1935 és 1940 között további 2000 tanterem épült. Ezek túlnyomó része a vidéken helyezkedett el, s az alsófokú oktatás céljait szolgálta. A középiskolákat számszerűen ugyancsak fejlesztették, emellett a különböző középfokú iskolatípusok egységesítésére, s a reál ismeretek bizonyos elkerülhetetlenül szükséges növelésére törekedtek. A felsőfokú oktatást még erőteljesebben szélesítették.

Mindezek hatására nőtt a dolgozó néprétegek kulturális színvonala. Az analfabétizmus még jobban visszaszorult: az írni-olvasni tudó 6 éven felüli lakosság számaránya 1930-ra 5,6 százalékkal, 1941-re újabb 3 százalékkal emelkedett; a népesség több mint kilenctized része, ezen belül a parasztság 85 százaléka írástudó volt. Az erős szintkülönbségek mindenesetre továbbra is fennmaradtak: Budapesten és Dunántúlon az analfabétizmus sokkal alacsonyabb volt, mint az ország főleg északkeleti megyéiben. Érdemes megemlíteni, hogy a városok közül az írni-olvasni tudók legmagasabb arányát Budapesten és Sopronban találhattuk (97 százalék). Szabolcs–Ung és Szatmár megyében viszont az analfabéták aránya 1930-ban még elérte a 20–25 százalékot, s ez az arányszám a harmincas években is csak lassan javult.

Az iskolai végzettség tekintetében, a széles néprétegek körében – a javulás ellenére – strukturális változás az egész korszakban nem következett be. A fejlődés nagyrészt abban merült ki, hogy amíg az első világháború előtt az alsófokú oktatásban résztvevők igen nagy hányada csupán négy elemi iskolát végzett, most a súlypont a 6 elemi elvégzésére tolódott át. A formailag bevezetett 8 osztályos oktatás a gyakorlatban nem valósult meg, a 7–8. osztálynak megfelelő képzés csak a tankötelesek kicsiny részére terjedt ki. Ezt az elmaradottságot részben pótolta a polgári iskolát végzettek számarányának jelentős emelkedése, nemcsak a kispolgári réteg, de a munkásság magasabb szakképzettségű csoportjai körében is.

Jelentősen bővültek a középiskolai képzés keretei is. Amíg az első világháború előtt a középiskolás korban levő lakosság alig 5 százaléka járt középiskolába, most ez az arányszám megduplázódott (de még így is az összes keresőnek csupán 3 százaléka végezte el a középiskola 8 osztályát). A fejlődés ellenére, a középiskola az elitképzés iskola-

formája maradt. Még számottevőbben emelkedett a főiskolai és egyetemi képzésben részesülők száma. 1938-ban számuk 12 ezer főt tett ki – az első világháború előtti létszámnak jóval több mint a kétszeresét. Némileg javult a felsőfokú oktatás képzési struktúrája is, s így az egyetemek nagy szerepet játszottak a modern szakember-képzésben. A főiskolák és egyetemek, általános szellemiségüket tekintve, sajátos kettősséget mutattak: többnyire magasfokú és korszerű szakképzést nyújtottak, ez a színvonal ugyanakkor erőteljes szellemi konzervativizmussal párosult mindazokon a területeken, ahol az oktatás világnézeti kérdésekkel érintkezett.

Az úgynevezett „tömegkultúra” területén a két nagy háború közötti korszakot a korábbinál gátoltabb előrehaladás és a tömegkultúra tartalmi oldalának a romlása jellemezte. A tömegkultúrával kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell, hogy helytelen volna az intellektuális kultúrkritikusok szemüvegén keresztül nézni a kultúrának ezt a területét: mint minden tömegkultúra, intellektuális vagy művészi szempontból a magyar is alacsony színvonalú volt, de ezzel a megállapítással még nem merítettük ki társadalmi funkcióját. A tömegkultúrának nálunk is – sőt az ország viszonylagos elmaradottsága következtében, különösképpen – kettős hivatása volt. A széles néprétegeket igyekezett beépíteni a modern gazdasági és társadalmi viszonyok közé, s ezzel segítőkész funkciót teljesített, mert megkönnyítette az urbanizálódó társadalom új, modern hatásainak az elviselését (gondoljunk a filmre vagy a modern operettre, mely álomvilágát ugyanazon technikai eszközök segítségével hozza létre, amelyek a dolgozókat – divatos szóval – elidegenítik munkájuktól és régebbi patriarchális közösségeiktől). Másik funkciója természetesen a modern antiszociális viszonyok kulturális eszközökkel való alátámasztása volt, a fennálló rend elfogadtatása a tömegekkel.

Lényeges kérdés azonban, hogy milyen társadalmi erők, pontosabban milyen arculatú polgári erők állnak ennek a tömegkultúrának az élén. Magyarországon a modern tömegkultúra 1918 előtt – noha tükrözte a magyar polgárság erőtlenségét és hajlamát a régi feudális értékrend elemeit őrző erőkkel való kompromisszumra – egy viszonylag optimista, dinamikus fejlődő városi polgárság és értelmiség jegyeit viselte magán. A munkásosztály kulturális fejlődésében pedig nem lebecsülendő pozitívum volt, hogy legalábbis szakképzett része akkor egy dinamikus bontakozó szocialista mozgalom kulturális hatása alatt állt. 1919 után mindkét szempontból romlott a helyzet. Az urbánus-polgári tömegkultúra létrehozói és terjesztői fokozottabb megalkuvásokra kényszerültek a restaurációs erőkkel. Nem véletlenül beszéltek 1919 után Magyarországon egyenesen „refeudalizációs” folyamatról; nem véletlenül jellemezte a magyar szellemi élet két egymástól igen eltérő képviselője, Szekfű Gyula és Németh László a korabeli magyar közszellemet „neobarokknak”, az úrhatnáság, a merev társadalmi hierarchia, a formalitásokban kimerülő érintkezési formák világának. Erre a közszellemre egy példát említek a film világából. A természetesen teljesen üzleti érdekeknek alávetett újabb magyar filmek többnyire alapján modern karriertörténetekről szóltak; ezt a mondanivalót azonban igen gyakran teljesen dzsentroid-úriás környezetbe helyezték, egy ál-úriás világ sallangjaival vették körül. Az 1920-as években kevésbé, a 30-as években erőteljesebben összpontosult a természetesen továbbra is terjedő tömegkultúra a polgári értelemben is retrográd, antidemokratikus vezető rétegek kezében, vagy olyan polgári és értelmiségi

kezekben, amelyek – mohó üzleti érdekekből – a réginel sokkal nagyobb engedményekre voltak hajlandók a „neobarokk” szellemiség irányában. Mindez annál súlyosabban esett latba, mert a két háború között különleges erővel nőttek meg a tömegkultúrát terjesztő, általában a tömegek manipulációját elősegítő technikai eszközök: a leggyorsabb technikai fejlődés voltaképpen a hírközlés területén ment végbe. A tömegkultúra régi, értékesebb – noha elavuló – formái ebben a helyzetben még jobban visszaszorultak. A népkultúra már voltaképpen nem jelentett eleven kulturális erőt a szélesebb néprétegek számára. Jellemző törekvés volt viszont a tömegkultúra terjesztői körében: a népi formavilág egyes kiragadott és meghamisított elemeit használni fel arra, hogy a modern tömegkultúrát minél konzervatívabb formában honosítsák meg. Jó példa erre az építészeti és az iparművészeti „tömegtermelés” jellegének alakulása. A régen elavult művészeti akadémizmus uralma, párosulva a „neobarokk” szellemiség sugallta dekorációk, a mindennapi életet is behálózó emblémák soviszta és álnépies formavilágával, egyáltalán nem javította a szélesebb körök képzőművészeti és iparművészeti kultúráját. Ez az iparművészeti tömegkultúra megfelelt egy olyan későn iparosodó, még a parasztság túlsúlyára épülő társadalom viszonyainak, amelyben a népi kultúra már régen nem, a fejlett technikai kultúra még nem volt képes ízlésformáló erőként működni. Hasonló volt a helyzet a tömegzenében is. Itt a hagyományos cigányzene és a hagyományosan silány pesti operett uralma mellett új szint a dzsessz, s vele együtt egy újfajta magyar slágerzene megjelenése jelentett. Amennyiben ez a slágerzene – főleg még a húszas években – megőrzött valamit a régi pesti sanzon játékos humorából, s nem követelte azt, hogy komolyan vegyék – az még a jobbik eset volt. Ez az újabb slágerzene azonban, a politikai közélet romlásával szinte párhuzamosan, mindinkább a régi dzsentróid magyarkodó műdal, az operett és a dzsessz egyes elemeinek különösképpen érzélgős keveréke volt. Az 1919 után előtérbe került dzsentróid vagy „neobarokk” szellemiség harcot hirdetett a „bűnös” nagyváros „gyökértelen”, „kozmpolita” tömegkultúrájával szemben (az első hangütést már Szekfű Gyula *Három nemzedéke* megtette ebben az irányban), de amit ennek helyére igyekezett állítani, csupán a modern tömegkultúra konzervatív-nemzeti és népieskedő elemekkel való elegyítése, egy még ízlésrombolóbb – mert sokkal hipokritább – tömegkultúra volt. A tömegkultúra számos formáját – így pl. a tömegsajtót, a rádiót, a filmet – a 30-as évek végétől tartalmilag tovább rontották a növekvő fasiszta befolyások; nem lebecsülendő negatív hatást gyakorolt a szélesebb néprétegek kulturális helyzetére az a körülmény, hogy ezek a szélsőjobbaldali hatások éppen akkor erősödtek meg, amikor gyorsan terjedtek a tömegkultúra, a tömegmanipuláció újabb eszközei.

A népművészet formavilágának meghamisított alkalmazása persze nem leplezhette el elsősorban a magyar falu kulturális elmaradottságát és elhagyatottságát. A harmincas években kibontakozó úgynevezett falukutató mozgalom fel is tárta a maga megdöbbentő valóságában ezt az elhagyatottságot, szélesebb értelmiségi körök társadalmi lelkiismeretét keltve fel a falu népe iránt. E népi-falukutató mozgalom nevéhez fűződik – Bartók és Kodály zenei tevékenysége után – az igazi népművészet felfedezése és feltárása tárgyalt korszakunkban. Ez azonban akkor lényegében csak az értelmiség kétségtelenül szélesedő elitjében jelentette új értékek, új ízlés jelentkezését. A népművészet iránti érdeklődés növekedése mindenestre kihatott bizonyos fokig a munkásmozgalomra is: az

1920-as–1930-as évtizedfordulótól kezdve jelent meg, majd honosodott meg a népdal a munkásmozgalomban. Ez a jelenség elsősorban ugyancsak Bartók és Kodály hatására vezethető vissza: a munkásmozgalom értelmiségi rétege az ő nyomukon ismerte fel a népdal, szélesebben a népművészet integrálhatóságát a munkás-kultúrmozgalomban.

Ami a munkáskultúrát illeti, annak alakulásában két tendencia figyelhető meg. Az egyik egy világjelenség lassú érvényesülése Magyarországon is. Az általános modernizáció hatására a speciális munkáskultúra Európa- és Amerika-szerte kezdett visszaszorulni, hogy átadja helyét egy, a munkásságot és a kispolgárságot kulturális szempontból fokozatosan nivelláló tömegkultúrának; ezt a folyamatot segítette elő a modern hírközlés, a rádió elterjedése (korszakunk végén a televízió megjelenése), az állami oktatás szélesedése, a tömegszórakoztató eszközök – mozi, sport és sportrajongás, a modern tömegtánc stb. – hatókörének szélesedése. Ez a tendencia Magyarországon csak lassan és vontatottan érvényesült, különösen a kétkézi dolgozók körében; komolyabb jelei csak a harmincas évek végétől figyelhetők meg. Jól példázza ezt a rádiózás terjedése. A rádiózás kezdetei Magyarországon a húszas évek közepére nyúlnak vissza, de a rádió vagy egy évtizedig csak a fővárosban terjedt el komolyabb mértékben. Gyorsabb fejlődés csak a harmincas évek második felében és főleg a háború alatt következett be: 1939-ben a rádiókészülékek száma megközelítette a félmilliót, hallgatósága a népesség mintegy egynegyedére rúgott. Ez azt jelentette, hogy a rádió a munkásság és főleg a vidéki dolgozó népesség szélesebb köreihez még korszakunk végén is csak korlátozott mértékben jutott el.

A tömegkultúra új (nagyreszt az állam által irányított) eszközeinek lassú terjedése a munkásság vonatkozásában ugyanakkor egybeesett egy másik jelenséggel: a szocialista munkásmozgalom s e mozgalom kulturális hatásának visszaszorulásával. Noha a szervezett munkásság – a különböző időszakok nagy létszámváltozásai közepette – többé-kevésbé mindvégig megőrizte a maga 100 ezer körüli taborát, a szervezett munkások számaránya a gyorsan növekvő összmunkásság körében erősen csökkenő tendenciát mutatott. Erőteljesen csökkent az a munkástípus, amely régebben a munkásmozgalom jellegzetes alakját alkotta: az autodidakta, önerőből művelődő munkás, aki számára a munkásmozgalom nemcsak politikai szervezetet jelentett, hanem a társaság, a baráti kör, a kulturális élet és a szórakozás központját is. A munkásotthonok kulturális szerepe e hanyatlás miatt is csökkenőben volt. Érdekesen tükrözik ezt egy részterület, a magyar szakszervezetek könyvtárainak állományára, s a könyvolvasásra vonatkozó kutatások. Ezek a könyvtárak, melyek nem lebecsülendő forgalmat bonyolítottak le korszakunkban is, mindjobban elavultak: voltaképpen egy régebbi, első világháború előtti kulturális helyzet lenyomatai voltak, az újabb európai és magyar irodalom alkotásaival alig egészültek ki. S hogy ez hogyan tükröződött egyetlen nagy gyár munkásságának kulturális életében, azt egy adattal illusztráljuk: amikor 1939-ben egy nagy budapesti gépgyár munkásságát megkérdezték, hogy milyen könyvet olvas, a megkérdezett több mint ezer munkásból mindössze 2–3 százalék említett meg olyan színvonalas könyvet, amely a két háború közötti új irodalmat reprezentálta. Mindezt újra nem azért említjük, mintha az intellektuális kultúra szokásos központi mércéjét: a könyvolvasást tekintenénk egy nagy dolgozó osztály igazi kulturáltsága mércéjének. Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy kulturáltság és műveltség nagyon is problematikus viszonyban állhatnak egymással,

s ezt az ellentmondást éppen a munkásság körében figyelhettük meg. Nagyon kérdéses és vitatható, hogy vajon melyik munkástípus volt a kulturáltabb: az első világháború előtt oly gyakori, kevés iskolát végzett, de önerőből, illetve a munkásmozgalom segítségével művelődő, fiatal korában többnyire külföldet járt („valcoló”), szakmailag „ezermester”, a munkásmozgalom demokratikus, politikai kultúrát nyújtó iskoláját kijárt szakmunkás — vagy a 30-as évek új munkástípusa, amely kétségtelenül több iskolát — gyakran már 4 polgárit — járt, sőt a modern technikában is járatosabb volt, de a centralizált tömegkultúra hatásainak is erősebben ki volt téve, s a munkásmozgalom formáló hatásán sokkal kevésbé ment keresztül.

A tömegkultúra fogalmából gyakran hajlamosak vagyunk kifejezteni egy fontos vonatkozást: a politikai kultúra fogalmát. Nos, ebből a szempontból a magyar társadalmi osztályok változatos képet mutattak. A paraszti népesség széles tömegeinek nemigen volt módjuk politikai kultúrát szerezni, noha voltak rétegek (gondoljunk a „viharsarok” — Csongrád—Csanád megye — nincstelenjeire vagy a Dél-Dunántúl és az Alföld demokratikus beállítottságú birtokos parasztjaira), melyek igen öntudatos magatartást tanúsítottak. A középrétegek zömének politikai kultúrája alacsony volt — a társadalmi demokratizmus hiánya erősen érezte hatását. A munkásság belsőleg erősen megoszlott: egy — tegyük hozzá: eléggé szűk — rétege őrizte szocialista-demokratikus eszményeit; a nagy többség politikai érdeklődése nőtt, de politikai kulturáltsága nem emelkedett. Amikor a fasiszma hatásai elérték az országot, ezek a problémák élesen felszínre kerültek: az ún. nyilas-keresztes mozgalom, főleg 1938—40 között, nem lebecsülendő befolyásra tett szert a kispolgárság és a munkásság elmaradottabb rétegeiben.

A politikai kultúrának egyik fokmérője a kutató számára: az újságolvasás. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a magyar sajtóviszonyok némileg jobbak voltak, mint az ország általános politikai viszonyai: a tömegsajtó nagyrészt a liberalizmus felé hajló nagytőke kezében volt; a szélsőjobboldali tömegsajtó csak a 30-as évek második felében jelent meg Magyarországon — átmenetileg nem lebecsülendő hatást gyakorolva a szegény néprétegek politikai tudatára is. Mégis hangsúlyozni kell: Magyarországon 1944-ig a sajtó terén — mint ahogy általában a tömegkultúra területén is — a fasiszta típusú „gleichschaltolás” csak részlegesen következett be. A középrétegek és a munkásság szakképzett rétegei rendszeres újságolvasók voltak. Egy 1930. évi felmérés szerint a fővárosi ipari munkásság kb. 60 százaléka olvasott többé-kevésbé rendszeresen újságot. A 30-as évek végéről rendelkezésünkre állnak olyan részadatok, amelyekből következtetéseket vonhatunk le az újságolvasás tartalmi vonatkozásaira is: a vidéki dolgozók kisebb hányada, a városi dolgozók többsége rendszeres újságolvasó volt; a városi munkásság újságolvasó része kb. 40 százalékban inkább a politikai liberalizmus felé hajló apolitikus lapokat, 35 százaléka liberális, ill. szocialista újságokat, 25 százaléka szélsőjobboldali sajtót olvasott.

Utolsó témánkra térve, hangsúlyozni szeretném, hogy az ún. „magaskultúra”, az intellektuális kultúra egészéről még teljesen vázlatos formában sem adhatok képet. A közismerten nagy korszakát élő irodalommal kapcsolatban csupán két megjegyzésre szorítkozom. Az első arra utal, hogy a romló közéleti viszonyok és a „magaskultúra”, a magasrendű irodalom nagy eredményei — korszakunkra ugyanis ez a kettősség volt

jellemző – nem állnak kibékíthetetlen ellentétben egymással. Ellenkezőleg: éppen a súlyos válsághelyzet, a romló politikai körülmények ösztönözték az irodalmat, a „magaskultúrát” nagy alkotásokra. Az irodalom és az irodalmi élet a magyar szellemi életnek különösen mozgékony és aktív területe volt. Nem véletlen, hogy a korszak jelentősebb szellemi vitái az irodalmi életben vagy akörül zajlottak le. Az irodalom keretében vagy annak határterületein voltak a lelegevőbbek a baloldali szellemi irányzatok. Itt alakult ki a korszak új szellemi áramlata, az ún. népi mozgalom is, mely a fiatal – részben paraszti származású – értelmiség új orientációjának a tükrözője volt. A népi mozgalom elsősorban a parasztság fölemelését, a város és vidék közötti antagonizmus szintézisét, magyarság és európaiság olyan új kapcsolatát tűzte ki célul, mely a magyar sajátosságokat és a nép- és nemzetközpontúság szempontjait jobban hangsúlyozza. Ez az irányzat nem volt azonos sem a kelet-európai országok narodnyikizmusával (noha szellemileg érintkezett vele), sem a fasiszta „völkisch” mozgalommal. Népfogalma, noha a paraszt mítosz, sőt a konzervativizmus egyes elemeit is magán viselte, alapvetően racionális társadalmi fogalom volt: a magyar társadalom konkrét megoldatlan problémái, elsősorban a földkérdés, ellenálltak a „népi” miszticizmus és politikai irracionalizmus szabad térhódításának. Mindebből következik a második megjegyzés: a két háború közötti magyar irodalom, melyben a Nyugat régi nagy gárdája mellett, most már az ún. „második”, sőt a „harmadik” nemzedék képviselői is megjelentek, sokszínűsége mellett valami közös sajátosságot is felmutat: a közéleti-társadalmi problémák különlegesen nagy súlyát az irodalmi alkotásokban.

A „magaskultúrával” összefüggésben sok olyan problémáról kellene beszámolnom, mely határon túli partnereinket is érdekelné. Itt van mindjárt az 1919 utáni magyar szellemi emigráció európai szerepe. Mivel a tudományos intelligencia széles spektruma vett részt a forradalmakban, igen sokan kényszerültek emigrációba: a politikailag vezető szerepet játszó kommunisták és szocialisták zöme, s a modern polgári gondolat képviselőinek jó része is, a radikálisoktól a szellemtudomány híveiig. Nemcsak Lukács György, Varga Jenő, Czóbel Ernő, Balázs Béla, nemcsak a szocialisták: Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, a radikálisok: Jászi Oszkár – akiknek a politikán túl tudományos-szellemi szerepük is volt –, kényszerültek emigrációba, hanem a forradalmakban komolyabb politikai szerepet nem játszó intellektuális tekintélyes része, közöttük az életfilozófia, a szellemtörténet vagy az új filozófiai fenomenológia hívei, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szilasi Vilmos, Hauser Arnold és sokan mások is. Ez az emigráció, melynek zöme – legalábbis egy időre – Bécsbe emigrált, csakhamar számottevő szerepre tett szert Európa szellemi életében. Mint ismeretes, Lukács György a korszak legjelentősebb, legeredetibb marxista filozófus egyéniségévé vált; Mannheim Károly tudásszociológiájával, Tolnay Károly művészettörténész-tevékenységével, Szilasi Vilmos a fenomenológiai irányzat keretében kifejtett működésével, Hauser Arnold művészetszociológiai munkásságával, együtt Kassák Lajossal és az emigrációba kényszerült magyar művészi avantgardizmus képviselőivel (Uitz Béla, Tihanyi Lajos, Moholy-Nagy és mások), a magyar történelemben voltaképpen először törték át a magyar szellemi határokat, s közvetítették eredeti módon a századelő magyar szellemi megújulásának lendületét és eredményeit; e megújulás, párosulva a forradalmakban való részvétel, majd a vereség élményével, a

magyar értelmiségi elitet szinte egyedülálló, európai jelentőségű tapasztalatokkal ruházta fel. Érdemes megemlíteni, hogy azok, akik megmaradtak a polgári radikalizmus talaján, ebben a kényszerű, de termékeny európai „áttörésben” lényegében nem vettek részt —, annál inkább azok, akik a korszak modern áramlatainak az alapján álltak vagy arra tértek át: elsősorban a forradalmi marxisták, s a szellemtudomány radikális hívei.

Megvilágításra várna sok más probléma és jelenség is a két háború közötti tudománytörténetben. Ilyen volna annak az irodalom kapcsán már említett ellentmondásnak a további elemzése, amely a közéleti-politikai viszonyok romlása és a „céhes”, illetve a „céhen kívüli” társadalomtudományok számottevő fejlődése között feszült, s főleg a 30-as évek nagy szellemi fellendülése idején figyelhető meg. További izgalmas téma lehetne a szaktudományok növekvő színvonal-igénye és a „hungarocentrikus” konzervatív szellemi magatartás folytonos konfliktusa. Elemzést igényelnének a szellemi és tudományos élet különböző *terepeinek* a módosulásai és átalakulásai is: annak megvilágítása, hogyan gyűjtötte maga köré a húszas években az ellenzéki szellemet az irodalom, s hogyan a konformista szellemiséget a szaktudományos élet, s miként hoztak módosulásokat mindkét területen a 30-as esztendőik. Külön téma lehetne a tudományban megfigyelhető áramlatok felvázolása (ókonzervatív faktológia; a szellemtörténettől megérintett, de alapjában nem szellemtörténeti normatív-konzervatív irányzat; radikális szellemtörténet), valamint az egyes társadalomtudományok közötti súlyponteltolódások elemzése: a jogtudomány lehanyaglása, a történetírás előtérbe nyomulása, a filozófiai gondolkodás továbbra is alacsony színvonala, a szociológia visszaszorulása, majd újbóli jelentkezése, főleg a szociográfia formájában.

BESZÁMOLÓ A SZIMPOZION ELŐADÁSÁIRÓL

Franz Gall, bécsi egyetemi tanár főleg Bécs kulturális szerepével foglalkozott. Széles nemzetközi perspektívában utalt a közép-európai szellemi áramlatok közt Bécs szerepére, rámutatva arra, hogy a háború után újra kellett teremteni a szellemi kapacitást, mivel Nagynémetország egykori képviselői közül sokan tértek vissza hazájukba. Elemezte a bécsi egyetemi oktatás átszervezését, és utalt arra, hogy az új szellemi irányzat Ausztriában is milyen jelentős mértékben fordult a népkutatás és a néprajz felé. Beszélt a főiskolai rendszer átszervezéséről, a természettudományok térhódításáról s a főiskolákon a művészet és zene felé fordulásról. Számadatokkal illusztrálta a bécsi egyetem és főiskolák nagyszámú külföldi hallgatóinak arányait, amelyek az egész felsőoktatást jellemezték. Kitért az alsófokú oktatásnak a háború után bekövetkezett reformjára, s annak szakosítására.

Burgenlandban teljesen újjá kellett szervezni az egész oktatási rendszert, annak mind a pedagógiai szerkezetét, mind a tananyag összetételét.

Kitért arra, hogy az osztrák állam ösztöndíjak alapításával főleg a művészeti ág kibontakozását segítette, szökölt a múzeumi hálózat kifejlesztéséről, a múzeumok közművelődési szerepéről, s a bennük rendezett kiállítások fontosságáról. Vázolta a színházi kultúra és a rádió tudatformáló szerepét, a sajtó jelentőségét, s annak korlátozottosságait, különösen a baloldali sajtó viszonylatában.

Az irodalom terén az expresszionizmus hatását vázolta, kitérve a nacionalizmuson felülkerekedő olyan személyekre, akik revideálni tudták állásfoglalásukat, és kiemelte a munkásirodalom képviselőit,